

„Lelkileg csak összetörni lehetett”

Lugossy István monológja

Azt tulajdonképpen nem állíthatom, hogy én gyerekkoromban a Rákosi-rendszert gyűlöltem. Egyáltalán semmiféle fogalmam nem volt arról még, hogy mi az, hogy politikai rendszer, de mérhetetlenül nyomasztó légkörben éltünk, és végtelenül nyomasztó volt mindennapjaink agyonpolitizáltsága is. Az iskolában belénk sulykolt ideológia, a történelem tökéletes elferdítése, meghamisítása, a Micsurin-, Liszenko-kultusz. Én nagy bélyeggyűjtő voltam, és emlékszem, hogy Sztálin halálakor díszbélyeg jelent meg, amin Sztálin – drága tanítónk, vezérünk, felszabadítónk – arcképe gyászkeretben volt. Amikor meghalt Sztálin, akkor az iskola igazgatóhelyettese egy gyászünnepségen valóságos könnyeket hullatva zokogott. Kötelezően fel kellett vonulni a Hősök terére a Sztálin halálára rendezett hatalmas gyászünnepségre. Ebben az életkorban nemigen fogalmazódik meg valakiben, hogy ez egy politikai rendszer, hogy ez egy társadalmi rendszer, ez egy diktatúra, ez egy idegen megszállás stb., egy gyerek érzékeli az őt körülvevő világot, és vagy tud azonosulni, vagy nem. Én nem tudtam. Bennem ez mérhetetlen ellenszenvet és idegenkedést váltott ki, valószínűleg az önmagát leleplező hihetetlen üressége miatt. Az állandó úttörősi, a kivonulási, a rajtanács, a piros nyakkendő, mindaz, amiben az egész úttörő mozgalom kimerült, nagyon sekélyes, nagyon sztereotip, nagyon blőd formalizmus volt. Az énekórákon ilyeneket kellett énekelni például, hogy Rákosi a legjobb apa, minden dolgozó a fia stb. A politikát úgy éreztem és úgy éltem át, mint egy tekintélyrendszert, amelyet kötelező volt elfogadni. Természetesen az egészségből semmit nem értettem. Nem is érthettem. Gyerek voltam még.

Intenzívebb társadalmi és politikai érdeklődést az '56-os forradalom és főként a leverése keltett bennem. Akkor is nagyon fiatal voltam, de ennek ellenére rendkívül mélyen megérintett mindaz, ami történt.

Bár én azt hiszem, hogy mérhetetlenül káros és rossz dolog az, hogyha valakinek az egyéni fejlődésébe, személyisége alakulásába olyan mértékben beleszól a politika, mint ahogyan az én korosztályommal, különösen velem történt, mert hiszen tíz-egynéhány éves fejjel ezeket a dolgokat tulajdonképpen nemigen lehet a helyükre tenni. Ezeket az ember elsősorban

A monológ alapjául szolgáló eredeti interjú Garai Gábor készítette 1991-ben (forrás: 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 281 sz.). A interjút további kérdésekkel kiegészítette és a monológot szerkesztette: Györy Csaba.

érzelmileg éli át, nem beszélve arról, hogy az a nagyon is szigorú vallásos neveltetés, amit kaptam, azt eredményezte, hogy még inkább érzelmileg viszonyultam a dolgokhoz és főként a politikához. A vallásos nevelésnek az volt az eredménye, hogy gyerekfejjel óhatatlanul abszolútumokban gondolkodtam, erkölcsi vagy bármilyen abszolútumban, és ez ahhoz vezetett, hogy a politikai és társadalmi problémákat abszolút értékeken vagy értékmérőkön keresztül próbáltam megközelíteni. Ezzel a megközelítéssel lelkileg azonban csak összetörni lehetett. Azokat az értékeket, amelyeket kora gyerekfejjel feltételeztem és elvártam, azokat a valós tényekben és társadalmi valóságban soha nem találhattam meg. És azt hiszem, ez vezetett ahhoz az iszonyatos tragédiához, amit pár évvel később át kellett, hogy éljek.

1956-ban 13 éves voltam. '56 nyarán, kora őszén azonban már felfogtam, hogy van valami a levegőben, érezni lehetett, hogy valami történik, vagy valami történni fog. Megjelent egy újság, a *Hétfői Hírlap*, Boldizsár Iván szerkesztette, és nagy szenzáció volt, ahogy visszaemlékszem, a rikkancsok kiabáltak: „Hétfői Hírek”! Az emberekből lelkesedést váltott ki már csak az a pusztá tény is, hogy megjelent egy újság, ami más, mint a Szabad Nép, más, mint a Népszava, más, mint az úgynevezett Esti Budapest. Október 23-án az iskolából mentem haza, és láttam, hogy óriási tömeg hömpölyög a Margit híd környékén, és valami olyan fergeteges hangulata volt, hogy akarva-akaratlanul magával ragadott. Azt hiszem, nem lehetett ennek ellenállni. Egyszerűen hazarohantam az iskolából, letettem a táskámat, és az öcsémmel együtt fogtuk magunkat, és mindenfajta engedély nélkül – ami nagy szó volt, mert engedély nélkül soha nem hagyhattam el a szülői házat – elrohantunk otthonról. Rohantunk egyenesen a Bem térre. A Bem téren óriási tömeg volt. Lehetett látni a zászlókat, amelyekből kivágták a népköztársaság címerét, és az emberek a Himnuszt és a Szózatot énekelték, és azt kiabálták, és hogy az oroszok menjenek haza, hogy minden ország katonája menjen a saját hazájába, hogy vesszen Gerő, hogy nem akarunk fasizmust. Leírhatatlan vonzása lett az egész dolognak, és mi egyszerűen sodródtunk a tömeggel. Már késő délután lehetett, amikor eljutottunk a Parlamenthez, ott álltunk a tömegben, és felnéztünk, láttuk, hogy tulajdonképpen a Belügyminisztériumból lógatják ki a piros-fehér-zöld zászlókat. Emlékszem arra, hogy a villamosok leálltak, az autóbuszok leálltak, és egészen hihetetlen boldogság sugárzott az emberekről, az autóbusz-vezetők otthagyták az autóbust, kiszálltak, kiugráltak az autóbuszokból, a villamosvezetők, a kalauzok mind csatlakoztak. A tömeg akkor már óriásira duzzadt, és a Parlament felé tartott. Késő délután, kora este volt, és akkor már egy tengermorajláshoz hasonló hangorkán alakult ki, és elhangzott, hogy döntsük le a Sztálin-szobrot, és menjünk a Rádióhoz. Nyilván az egészből, a lényeges dologból akkor nem értettünk túl sokat, egyszerűen az a hangulat ragadott magával, egészen fantasztikus volt, egészen más, mint amit az ezt megelőző években tapasztalhattunk. Valahogy felkapaszkodtunk egy kis teherautóra, amely tele volt emberekkel. Az emberek felrángattak rá, és kimentünk a Hősök térére, ahol már dolgoztak azon, hogy ledöntsék a Sztálin-szobrot, de sehogy sem akart sikerülni. Aztán már késő este lett, és akkor mi észbe kaptunk, hogy nagyon nagy baj lesz otthon, amiért elcsavarogtunk, engedély nélkül ellógtunk, és valahogy kikeveredtünk a tömegeből és hazarohantunk. Persze ezt fura módon nem követte szülői retorzió, otthon is mindenki teljes transzban figyelte az eseményeket.

A forradalom akkor bennem nem kötődött politikusokhoz vagy más személyekhez. Nem a személyek voltak akkor számomra fontosak, hanem az esemény, hogy mi történt. Október

28. után már fegyverszünet volt, akkor már rohagáltunk a városban az öcsémmel, mint két nagy felfedező és kalandor. Láttuk, hogy a Széna téren, a régi metróépítkezésnél volt egy ellenállási góc. Láttuk a szétlőtt Rádiót és a Rákóczi téren egy hatalmas tömegsírt, ahol éppen temették el a halottakat. De mindennek ellenére egészen november 4-ig a városra hihetetlen felszabadultság és oldottság volt jellemző, és hihetetlen dinamizmus, ami az emberekből sugárzott. Érdekes, ezt a fajta eufóriát és felszabadultságot, ami akkor jellemezte a várost és az embereket, az utóbbi évek rendszerváltásánál nem lehetett tapasztalni. Nagyon jól emlékszem például Mindszenty beszédére, amikor is azt mondta, hogy polgári demokráciát akarunk a korlátozott magántulajdon elvén. Amit persze később, a kádári represszió idejében elferdítettek, Nagy Imrét és Mindszentyt mint a klerikális reakció képviselőit emlegették, akik restaurálni akarták a Horthy-rendszert.

Percek alatt megjelent nagyon sokféle újság, persze mindent összegyűjtöttem és összevásároltam, amit csak lehetséges volt. Az *Igazság*, a *Függetlenség*, a *Népszabadság*, a *Magyar Nemzet* és sorolhatnám, ezeket jó darabig meg is őriztem. Utólag, azt hiszem, hogy az emberekben lehetett egyfajta naivitás, amikor azt hitték, hogy ez a felkelés egy óriási szovjet túlerővel szemben eredményes lehet. Az emberek az ENSZ-csapatok bejövételében reménykedtek.

A forradalom alatt én olyan megnyilvánulást nem tapasztaltam, ami bennem bármiféle ellenszenvet válthatott volna ki. Jártam a városban, a Körúton, Budán, a Moszkva tér környékén, erre-arra, emlékszem, hogy felállítottak ládákat, és pénzt gyűjtöttek az elesettek hozzátartozóinak, és valóban ott álltak az érintetlen, pénzzel teli ládák, és emlékszem a szétlőtt kirakatokra, amelyekből semmi nem hiányzott. Tökéletes hazugság volt az a Kádár-féle propaganda, hogy '56-ban ellenforradalmi bandák fosztogattak. Elképzelhető, hogy történhettek ilyenek, de az képtelenség, hogy tipikus jelenség lehetett volna.

Leírhatatlan hangulata volt a városnak, a fölszabadultság, a dinamizmus, ami hihetetlen volt a Rákosi-rendszer síri csendjéhez képest. A szabadság érezhető volt a levegőben, ahogy az emberek beszívták a levegőt, ahogy az emberek egymáshoz viszonyultak. Hát, amit egy 13 éves gyerek képes érzékelni abból a valóságból.

November 4-e vasárnap volt, és emlékszem, hogy iszonyú sokkhatásként ért a november 4-i szovjet támadás. Kora reggel eszméletlen ágyúdörgésre ébredtünk, és egészen komor, szürke, novemberi nap volt. Mi a Mártírok útján laktunk, közel a Margit hídhoz, a hidat nagyon hamar megszállták a szovjet tankok, és iszonyatosan lőtték a környéket, noha ott nem is volt ellenállás. Egy belövés is érte a házunkat, közvetlenül a mi lakásunk melletti lakást teljesen szétlőtték. Persze hanyatt-homlok rohantunk le a pincébe, azt hiszem, két napig lent is voltunk. Vittük a rádiót, hallgattuk, és a rádióban szólt a szolnoki rádió. Megalakult az úgynevezett forradalmi munkás-paraszt kormány, hallgattuk a közleményeket, és hihetetlen ellenszenvet váltott ki, hogy az adásszünetekben dzsesszt közvetítettek. A dzsesszközvetítés olyan ördögi volt, miközben iszonyatos túlerővel támadta az orosz hadsereg a várost, és mint később bizonyos forrásokból értesültem róla, tulajdonképpen ez valóságos háború volt. 24 páncélos hadosztályt vetettek be november 4-én, ez meghaladta azt az erőt, amelyet a második világháborúban vetettek be az oroszok Magyarországon a németek ellen. Azt hiszem, hogy akkor másod- vagy harmadnap a szüleim óvatosságból úgy döntöttek, hogy az egész családot beviszik a kórházba, a Frankel Leó utcába, az ORFI-ba, és ott töltöttünk el pár napot. Apám fontolgatta az emigráció lehetőségét, ott állt az ORFI előtt az Osztrák Vöröske-

reszt egyik teherautója, és felajánlották neki, hogy az egész családot átviszik Ausztriába. Azt hiszem, apám nagyon fontolgatta ezt a lehetőséget, de anyám nem akart elmenni. Anyám mindenáron itthon akart maradni.

Ezek az események, és főként a november 4-e, nagyon mély nyomot hagytak bennem, feltételezem, hogy nem csak bennem. Mérhetetlen letargia és depresszió követte, amely az egész városra jellemző volt. És emlékszem a Kádár szerepére, az első Kádár-beszédre 1956 novemberében, vagy a nőtüntetésre, vagy a november 23-i országos néma tüntetésre, amikor valóban teljesen elnéptelenedett a város. Határozottan emlékszem, hogy Kádár kijelentette, semmiféle bántódásuk nem lehet azoknak, akik részt vettek az eseményekben, és persze azt tudjuk, hogy a gyakorlatban ennek pontosan az ellenkezője történt. Természetesen a megtorlás szörnyűségeiről csak mint a jéghegy csúcsáról lehetett akkor tudni, teljes mélységeit és borzalmait ennek a korszaknak sokkal később, csak a börtönben ismertem meg.

1957-ben befejeztem az általános iskolát, persze még a Fényes Adolf utcai iskolában, ahol november vége felé elkezdődött a tanítás. 1956 utórezgései még nagyon is a levegőben voltak, az osztályfőnököm teljes egészében azonosult '56 szellemével. Nekünk is voltak gyerekes akcióink, összegyűjtöttük és kidobáltuk az ablakon a vörös tankönyveket, rajtanácsülésen az egész úttörő szellemet megtagadtuk, aztán lassanként ezek a dolgok teljesen ellaposodtak, szép lassan minden beleolvadt az 1957-es időszak sűrű hétköznapijaiba.

A szüleim vallásos beállítottságából természetesen következett az, hogy amikor gimnáziumba kerültem, a piaristákhoz íratlak be. Ezt igazából sosem értettem, mert tudhatták, hogy – főleg 1956 után, amikor a legkeményebb volt a diktatúra – ez iszonyatos hátrányt jelentett. Azzal együtt főleg, hogy ugyan a kereszténység értékeit fontosnak éreztem, mert ahogy már mondtam, erősen meghatározták, azt hiszem, a gondolkodásomat, akkoriban legáltalában, de a vallásnak a rituális része, a vallás külsőségei mindig is távol álltak tőlem. Ezért aztán ezeket az iskolákat – főleg az esztergomit, ami egy teljesen zárt internátus volt – rendkívül nyomasztónak és fojtónak éreztem.

Politikailag amúgy nem voltak ezek az iskolák aktívak, de maga a szellem mindenképpen ellentétben állt a külvilággal, a „kettős nevelés” gyakorlata – vagyis az állandó ellentmondás a tananyag és aközött, ami elhangzott a családban – vagy akár az órán – itt nagyon erősen érvényesült.

Az a politikai érdeklődés, amit '56 kiváltott belőlem, természetesen ezekben az időkben is intenzíven megvolt, annál is inkább, mert éppen 1958 júniusában kezembe került egy újság, azt hiszem, a *Népszabadság*, amelyben közölték Nagy Imre kivégzését. Ez mérhetetlen felháborodást és elkeseredést váltott ki bennem és a szűkebb baráti körömben is, ahol élénken emlékeztünk arra, hogy Kádár János eleinte felajánlotta Nagy Imrének, vegyen részt a kormányában. Arra is emlékeztünk, hogy Kádár határozottan megígérte egy rádióbeszédében 1956 novemberében, hogy senkinek semmiféle bántódása nem lesz azok közül, akik részt vettek az '56-os eseményekben, ennek ellenére akkor már – 1958 nyarán – javában folyt a piszkos megtorlás, ami lehet, hogy az egész magyar történelemben példátlan méretű és kegyetlenségű megtorló akció volt. És mint később kiderült, a kivégzettek 90 százaléka munkásszarmazású volt. Az, hogy egy úgynevezett munkás-paraszt államban ilyen megtorlást rendeztek, bennem iszonyatos ellenszenvet váltott ki a Kádár erőivel szemben. Szűkebb baráti körben nem is tudtuk Kádár Jánost csak mint hazaárulót és a hatalom ügynökét érté-

kelni. Feltehetően ezek a dolgok hatottak ránk úgy, hogy mást se csináltunk, mint állandóan kutattuk '56-ot, az '56-os emlékeket.

Állandóan eljárkáltam a Híradó moziba, mert ott *Így történt* címen hosszú ideig vetítettek egy dokumentumsorozatot az '56-os eseményekről, amelyet akkori híradósok és operatőrök rögzítettek, és természetesen állandóan a Köztársaság téri vérengzéseket emelték ki mint az úgynevezett ellenforradalom szörnyűséges atrocitásait. Arról persze egyáltalán nem esett szó, hogy az ÁVH-val szembeni elementáris gyűlöletet mi váltotta ki. Ezzel ugyan semmilyen módon nem igazolnám a lincseléseket, de végül is az ténykérdés, hogy az ávósok fejevertelen emberekre tüzeltek a Köztársaság téri pártépületből. Állandóan nézegettük ezeket a bizonyos fehér könyveket, amelyekben a Kádár-rendszer propagandistái egy nagyon is tipikus nézőpontból próbálták az eseményeket kommentálni. Imperialista ügynököknek, volt fasiszta és egyéb elemeknek igyekeztek a felkelőket feltüntetni, állandóan bizonygatva, hogy tulajdonképpen a CIA és a Szabad Európa Rádió sugalmazására robbantak az események, holott valószínűleg a világ egyetlen kémszervezete sem volna képes arra, hogy egy ilyen elementáris erejű felkelést kirobbantson. Nem beszélve arról, hogy 1956-ban szinte gomba módra szaporodtak az újságok és a pártok. Összegyűjtöttem rengeteg '56-os újságot, ezeket olvastam és lapozgattam, igyekeztünk a magunk számára az eseményeket úgy, ahogy lehetett, rekonstruálni. Természetesen volt egy naiv és eléggé gyerekes elképzelés, hogy ez a mérhetetlen megalázás és agresszió nem tarthat a végtelenségig, és ennek a rendszernek egyszer el kell tűnnie.

A pesti piaristáktól először az esztergomi, majd a szentendrei ferences gimnáziumba kerültem. A szentendrei gimnázium – a pesti piarista, és az esztergomi ferences gimnázium után – meglehetősen laza légkörű iskola volt, inkább kicsit patriarchális, családi atmoszférája volt, ez jobban megfelelt a természetemnek, mint a korábbi két magas színvonalú, de nagyon szigorú iskola. Közben, tulajdonképpen nem is tudnám megmagyarázni, hogy miért, de szűkebb baráti körben elkezdtünk röpcédulákat csinálni. A röpcédulák eléggé kezdetleges módon készültek. Szereztünk egy guminyomdát, egy gyerekjátékot, és ezzel nyomtattuk nagy keservesen. El tudod képzelni, nem is lehetett túl sok. 1959 őszén elszórtunk néhány ilyen röpcédulát a városban. Aztán abbahagytuk, nem is tudom, mi volt ez tulajdonképpen, talán egyfajta gyerekes tenni vágyás vagy tenni akarás, és 1960 tavaszán adtam egy csomót az Ujlaki Dénesnek, de hogy ő mit csinált velük, azt nem tudom.

Nem sokkal ezután elkezdődtek a letartóztatások. Valószínűleg az volt a baj, hogy az Ujlaki Dénes, egy hasonló korú barátja meg még néhányan valahol a külterlen találtak egy teljesen szétrozsdásodott géppisztolyt. Teljesen használhatatlan volt minden szempontból. És ezt ők hurcolták, meg adogatták egymás között. 13–14 éves gyerekek voltak, tehát teljesen gyerekes dolog volt, ennek ellenére 1960 szeptemberében megkezdődtek a letartóztatások. Szeptember 23-a volt, jó éjfél lehetett, én már aludtam, amikor arra ébredtem, hogy több oldalról zseblámpával világítanak, és rám parancsolnak, hogy azonnal öltözzek fel. Először felmutatták a házkutatási parancsot, akkor nekem minden holmimat, ami volt, szanaszét turkálták, keresgélhettek, de tény, hogy az égvilágon semmit sem találtak, ami a rendőrséget érdekelhette volna, és akkor közölték velem, hogy letartóztatási parancs van ellenem kiadva, és kint az ajtóban megbilincseltek. Levittek az utcára, beültettek egy Pobedába, és a kocsni elindult. És láttam azt, hogy a mellékutcából kifordul még négy Pobeda, tulajdonképpen öt autó, díszkíséret.

Rettenetesen megijedtem. A Gyermekvédelmi osztályon – akkor még fiatal korú voltam, alig múltam 17 éves –, a Szabadság téren bevitték egy cellába. A cellában lehetett vagy 8–10 fiatal korú, nagyjából egykorúak, fogalmam sem volt arról, hogy kik lehetnek. A délelőtti folyamán kihívtak és felvittek egy irodába, kihallgatni. A kihallgatást egy középkorú civil nyomozó vezette, és volt bent még egy titkárnőszerű valaki, aki arrogáns hangon állandóan beleszólt és fenyegetőzött. Állandóan a röpcédulákra voltak kíváncsiak. Elém rakták ezeket a röpcédulákat, és akkor úgy gondoltam, hogy jobb, hogyha ezt én letagadom. Természetesen ők állandóan azt hajtogatták, nagyon is pontosan tudják, hogy ezeket én csináltam.

Hát ugye az igaz, hogy én is csináltam, meg az Ujlaki Dénes is, csináltgattuk ezeket, de mondom, ez legfeljebb 20–30 darab lehetett. Ehhez nagyon sokan kapcsolódtak. Az Ujlaki Dénes ismerte a Dégi Andrást. A Dégi András ismerte a Kasánszky Zsombort. Ily módon aztán később, laza ismeretségi láncolatokon át ők körülbelül húsz embert le is tartóztattak, köztük a Szántó Konrádot, aki a szentendrei gimnáziumban történelemtanár volt. Nagyon hosszadalmas nyomozás során és nagyon hosszadalmas munkával végül is össze tudtak esz-kábálni egy úgynevezett szervezkedést.

Szántó Konrádot elítélték államellenes szervezkedésben való részvétel miatt, de én nem tudok róla, hogy bármit is csinált volna. Nagyon jóban volt a diákjaival. Elképzelhető, hogy a tanulóörökben szóba kerültek politikai vonatkozású dolgok, de nekem is tanárom volt a szentendrei gimnáziumban, és soha nem tapasztaltam nála a rendszert sértő vagy támadó megnyilvánulást.

Az egész ügy mai szemmel is teljesen abszurd és érthetetlen. Utóbb, Huszár Tibor Kádár-ról szóló könyvében olvastam, hogy 1960-ban a Kádár mondott valahol egy beszédet, amiben valami aktuális politikai érdekből kifolyólag az egyházakkal szembeni szigorúbb fellépésre sürgetett. Talán ez lehetett az oka annak, hogy ebből a nevenséges történetből ekkora ügyet kreáltak. Az külön nagyon tragikus, hogy az egyik paptanárra, egy Somogyvári Hetény nevű ferences szerzetesre, aki ellen szintén nyomoztak, öngyilkos lett. Ő annyit tett csupán, hogy maga köré gyűjtött diákokat, akik összejártak. Én nem voltam tagja ennek, de tudom, hogy ez is teljesen ártatlan dolog volt, nem politikai szervezkedés. Belőle a tagok neveit akarták kiszedni, ő meg félt, hogy nem fogja bírni, és végül kiadja őket, ezért lett öngyilkos. Mondom, ez egy teljesen ártatlan dolog volt, de ha a nyomozás során egy ilyen lista előkerül, könnyen lehet, hogy még súlyosabb büntetést kaptunk volna.

A Gyermekvédelmi osztályon kihallgattak, a kihallgatás közben megszólalt telefon, és a telefonáló elkezdett tárgyalni egy nyomozótiszttel. Pár perc múlva nyílt az ajtó, két egyenruhás rendőr közrefogott, kivittek az épület elé az utcára, és beültettek egy Pobodába. Átvittek a Lánchídon Budára, a Fő utca melletti Gyorskocsi utcába. Ott egy hatalmas, dupla vasajtón keresztül bement az autó egy hatalmas udvarra, amelyen körös-körül őrtornyok voltak, magas épület, farkaskutyák, gépfegyveres katonák vették körül az udvarrészt, ahol az autó megállt. Engem kiszállítottak, levittek egy alagsorszerű, nagyon hosszú folyosón. Több rácsos ellenőrző rendszeren vittek át, és aztán jött egy nagyon hosszú folyosó. A folyosón a falnál voltak szekrényyszerű falétesítmények, hasonlóan néztek ki, mint a fürdőkabinok. Kinyitották az ajtót, és engem beállítottak egy ilyen kabinszerű dologba, amelyben éppen csak állni lehetett, de megmozdulni már nem nagyon. Rám csukták az ajtót, és elmentek. Ez egy várakozószekrény volt, amelyben csak állni lehetett, meg se lehetett benne mozdulni. Nekem utólag úgy tűnt, hogy elég hosszú idő, talán órák is eltelhettek ácsorogva ebben a bódében, de ezt nehéz megítélni. Talán 1–2 óra, esetleg több is eltelhetett, majd kinyílt az ajtó, és bevitték

egy szobába. Ott nyilvántartásba vettek, elvették a cipőfűzőmet, levetkőztettek, ujjlenyomatot vettek, átvittek egy másik szobába, ott bűnügyi fotókat csináltak, előlről, oldalról. Akkor megint átkísértek egy hosszú folyosórendszeren, fegyőrök között, végül egy börtönfolyosószerű folyosón egy cellát kinyitottak, és oda be kellett mennem. Rám zárták az ajtót. Ez a cella nagyon kicsi volt. Volt benne egymással szemben két priccs, ez a cella lehetett olyan két és fél, három méterszer kettő, körülbelül ekkora nagyságú. A sarokban volt egy angol vécé, és az egész zárkát egy elég erős villanygőz világította be, amely az ajtó fölött volt, éjjel-nappal égett, soha nem oltották le. Az ablakon pedig egy nagyon durva, bonyolult rácsszerkezet, ami annyira eltakarta a külvilágot, hogy nem lehetett még az eget sem látni. Ebben a szűk kis zárkában lehetett ücsörögni meg sétálni föl-alá, mást nem lehetett csinálni. A szabályzat szerint nem lehetett például napközben lefeküdni a priccsre, éjszaka is csak hanyatt. Volt az ajtón egy kukucskalólyuk, circlinek hívják. Az volt az örök taktikája, hogy ne lehessen őket hallani, a csizmára felhúztak egy nemezpapucsféleséget, amivel nesztelenül tudtak közlekedni a folyosókon, tehát azt soha nem lehetett tudni, hogy mikor lesnek be a szűk circlin.

Reggel adtak egy negyed kiló kenyeret, ami egész napra szólt, és egy csajka meglehetősen zaccos feketekávé.

Engem egy Könczöl nevezetű, 30–35 év körüli, elég tagbaszakadt, enyhén kopaszodó figura hallgatott ki. A nyomozást valami Kemény nevezetű őrnagy vezette, egy idősebb nyomozó. Volt egy Varga nevezetű, én többel nem találkoztam. A nyomozás eltartott körülbelül tíz hónapig. Ennek a tíz hónapnak a túlnyomó része magánzárkában telt el. Azt már nem tudom, hogy a tíz hónap azért kellett nekik, hogy megdolgozzanak, vagy pedig azért kellett, mert olyan kevés tény volt a birtokukban, és utólag kellett az egész ügyet konstruálni. De az ténykérdés, hogy önmagában az is súlyos törvénytelenység volt, hogy egy fiatalokút letartóztattak, és ilyen hosszú ideig vizsgálati fogságban tartottak. Ráadásul magánzárkában.

Mondjuk voltak megszakitások, amikor összeraktak különböző, nagyon gyanús figurákkal a zárkában. Én majdnem biztosra veszem, hogy ez tendenciózus volt, ilyen módon is igyekeztek minél több információhoz hozzájutni. A magam módján óvatos voltam, de ha valaki nagyon hosszú ideig magánzárkában van, és utána valakivel összekerül, akkor óhatatlanul is talán közlékenyebb a kelleténél, mert a magánzárka, a hosszabb idejű magánzárka az embereket rettenetesen megviseli pszichikailag. Egy olyan vizsgálati fogságban, amely az embert teljes bizonytalanságban tartja, kiszámíthatatlan, hogy mi fog történni. Semmiféle információ nincs, nem juthat be a külvilágból, mert ez alatt a tíz hónap alatt se ügyvéd, se látogató, levelet még a szülőktől sem lehetett kapni. Tehát tökéletes fizikai izoláltságot jelentett ez a tíz hónap. Állandó fenyegetettséget jelentett, amikor az ember tökéletesen ki van szolgáltatva azoknak, akik fogva tartják.

Elég hamar felmerült bennem a gyanú, ugyanis ezek az emberek mindig meglehetősen hasonló történetekkel álltak elő, hogy ők hol voltak, hogy kerültek oda. Érdekes, hogy volt két pasas, az egyikkel körülbelül három hónap múlva kerültem össze pár hétre, a másikkal úgy 4–5 hónapi magánzárka után. Az egyik előadta azt, hogy 1956 után kiment Nyugatra, és visszajött, ezért tartóztatták le. Azzal gyanúsítják, hogy különböző nyugati kémszervezeteknek állt a szolgálatában. A másik pedig azt a mesét adta elő, hogy Franciaországban volt, és a francia idegenlégió beszervezte. Ezek eléggé hasonló mesék voltak, valószínűleg ők úgy gondolták, hogy ezek felkeltik egy gyerek érdeklődését, és ilyen kalandos történetekkel esetleg nagyobb közlésekre tudnak rábírní. A nevékre nem emlékszem, mert az nagyon régen volt, de egyáltalán nem voltak bizalomgerjesztő figurák. Sőt, történt egy gyanús eset.

Az egész Fő utcának a rendszere úgy működött, hogy mikor felvittek kihallgatásra, akkor egy másik épületbe vittek. A másik épület folyosói el voltak látva jelzőberendezésekkel, tehát mikor befordultak erre a folyosóra a börtönépületből, akkor megnyomott az ürge egy gombot, kigyulladtak a piros lámpák, és állandóan lehetett hallani egy bűgő hangot, amíg be nem vittek a nyomozó szobájába. Tehát nem láthattam soha azt, hogy kik tartózkodnak az épületben. Egyszer, nem tudom, milyen véletlen hiba folytán, az egyik kanyarból kifordult az egyik, aki pár nappal azelőtt velem egy zárkában volt, civil ruhában, és jött szembe. Erre aztán a kísérem észbe kapott, és engem hirtelen a fal felé fordított, nekinyomott a falnak, amíg ez az illető el nem tűnt. Ebből gyanítom azt, hogy az egyáltalán nem lehetett véletlen, hogy milyen cellatársakat kaptam. Ezek mindig nagyon behatóan érdeklődtek, és mindig olyan megjegyzéseket tettek különböző dolgokkal kapcsolatban, mintha ők már nagyon bennfentesek lennének.

A vizsgálati fogság alatt végig egy helyen, a Fő utcában voltam. Az egész helynek annyira rettenetes atmoszférája volt. Gyakorlatilag egy szűk cellába bezárva, teljes tehetetlenségre kárhóztatva, azt hiszem, ez a maximális kiszolgáltatottság, amikor semmit nem lehet tudni. Nem lehet tudni, hogy mit akarnak, nem lehet tudni, hogy az egész mire megy ki, hogy mik a szándékaik. Egy normális jogi eljárásnál közlik a jogaidat, közlik a védekezési lehetőségeket. De itt ez teljesen lehetetlen volt. Természetesen a kihallgatások léghőköre is abszolút fenyegető volt, noha fizikailag nem bántalmaztak, de nekem úgy tűnt, hogy nem is annyira a tények érdeklik őket. Megtalálták a röpcédulát, a röpcédulát beazonosították, a röpcédulákat nem lehetett letagadni, de ugyanakkor pontosan lehetett érezni azt, hogy ők ebből valamit, valami óriási nagy ügyet akarnak konstruálni. Történetesen ott ilyen vádak hangoztak el, hogy a Marosán Györgyöt és egyéb funkcionáriusokat meg akartuk ölni. Hogyan? Hogy azt terveztük, hogy a Marosán Györgyöt belefojtjuk a Sportuszodába, meg hogy fel akartuk robbantani a gellérthegyi szovjet emlékművet, ilyenek. Ki akartunk robbantani egy fegyveres felkelést, hogy megdöntsük az államrendet. Ezek a képtelen vádaskodások! Az is furcsa volt, hogy ezeket a dolgokat nem foglalták jegyzőkönyvbe, hanem ezeket állandóan hangoztatták. Természetesen ugyanúgy hangoztatta később ezt a tárgyaláson az ügyész. De ezeket az állításokat, funkcionáriusok meggyilkolása stb., ezeket az égvilágon semmivel nem tudták alátámasztani. Valószínűleg erre nem is tartottak igényt. Tíz hónap után a Markóban rendeztek egy tárgyalást, ami jó sokáig elhúzódott, de szigorúan titkos és zárt tárgyalás volt. Még a fiatalokorúak hozzátartozóit sem engedték be.

Maga az egész eljárás, amit a rendőrség lefolytatott, és a módszerek, az egésznek a léghőköre, az tökéletesen megfelelt a híres Kafka-regényeknek, mint *A per* vagy *A büntetőtelep*. Hogyan volt képes Kafka előre megsejteni, előre elképzelni a totalitarizmusnak azt a léghőkört, ami az ő idejében egyáltalán sehohol nem létezett? Ha történetesen Franz Kafka kortársunk lett volna, akkor vajon milyen regényeket írt volna? Én azt hiszem, hogy a Fő utcai gépezet, amely tökéletesen a KGB mintájára szerveződött meg, és valószínűleg a KGB irányításával, messze túl is haladta a karkai képzeletvilágot. Nehéz olyan helyzetet elképzelni, amiben az egyén ilyen mértékben ki van szolgáltatva. A kiszolgáltatottság nem csak azt jelentette, hogy az embert egy váratlan alkalommal letartóztatták, és bevitték egy ilyen helyre, mint a Fő utca, amelynek az egész léghőköre, a sötétség, a homály és az egész kísérteties csend, ami körülvette, maga volt a tökéletes bizonytalanság. Azt már elmondtam, ez az egész gépezet úgy működött, hogy különböző folyosókon, lifteken áthaladva, soha senki emberi lényt nem lehetett látni. Az embereket általában magánzárkában tartották, s ha történetesen cellatárssal zárták össze, a

cellatársról is többnyire nagyon erősen feltételezhető volt, hogy a nyomozó hatóság embere ilyen vagy olyan módon. Vagy egy olyan elítélt, akit valami módon rávettek, hogy vállalkozzon erre a szerepre, vagy esetleg egy olyan nyomozó, aki hajlandó volt egy pár hétre beülni a cellába. A kör tökéletesen bezárul. Nehéz elképzelni ennél nagyobb kiszolgáltatottságot, mert soha nem tudhatta senki, hogy mi fog történni. Az egész eljárás agyonmisztifikált, különböző kérdező és fenyegető technikákból állt; nagyon ritkán foglalkoztak konkrétumokkal. Nagyon sokszor ez volt a benyomásom a kihallgatások során, mert például az valószínűleg tendenciós volt, hogy nagyon gyakran rendeztek éjszakai kihallgatást.

Jó későn este, éjjel fölvittek kihallgatásra, és akkor órákon keresztül ment a diskurzus, hogy az apám megbolondult, és elvitték a bolondok házába, engem fel fognak akasztani, hogyha történetesen nem teszek X-re, Y-ra, Z-re terhelő vallomásokat. Különböző rémme-séket agyaltak ki, hogy például az anyám papokkal viszonyt folytatott és sok ehhez hasonló dolog. Én persze, naiv módon, próbáltam védekezni. Hogy én miért terjesztettem röpcédulákat? Én naiv módon hivatkoztam a Kádár Jánosra, aki 1956. november 3-ig tökéletesen osztotta Nagy Imre nézeteit, és azonosult a forradalom célkitűzéseivel. Elkezdtek hangosan röhögni, és azt mondták, hogy ne nagyon hivatkozzak Kádár Jánosra, mert majd előveszik az ő dossziéját is.

Fizikailag nem bántalmaztak, csak nagyon sokszor azzal zsaroltak, hogyha nem úgy viselkedem, ahogy ők elvárják, akkor elkülönítik az én ügyemet a többiekéétől, és gyorsított eljárással elítélnék és kivégeznek. Ez volt az állandó fenyegetés, ami minden második, harmadik kihallgatáson elhangzott, mintha feltettek volna egy magnótekerccset, és azon lejátszották volna. Én ezeket a zsarolásokat nem vettem nagyon komolyan, de azért végül mégiscsak benne voltak a levegőben.

Ez a légkör teljesen bénító volt, mert hiszen gondolom érzékelhető, hogy ez nem egy szabályos hatósági eljárás volt, mint ahogy egy többé-kevésbé rendezett jogi viszonyok között létező társadalomban ez általában történik: valaki ellen vádat emelnek, és van egy tárgyszerű vizsgálat. Egyszerűen elképzelhetetlen számomra még a mai napig is, hogy egy csomó diák vagy volt diák – többnyire a szentendrei ferences gimnáziumból –, aki csak gyerekes módon röpcédulázott, több éves börtönbüntetést kapott.

Kasánszky Zsombor például, aki az elsőrendű vádlott volt, vagy a bátyám, Gyula, ők egy baráti kört képeztek, és érettségi óta – 1957-ben érettségiztek – tartották a kapcsolatot, ös-szejártak. Ezek többnyire ilyen amatőr zenéltetések, házibulizások, kirándulások voltak, ahol teljesen természetes módon beszéltek '56-ról, mert az lett volna a természetellenes, ha nem beszéltek volna róla, és nem éltek volna '56-lázában. Ez teljesen természetes, mert ezt a korosztályt főként, amely serdülő korában élte át '56-ot, elementárisan meghatározta a forradalom, hiszen Magyarország modern történelmének legtragikusabb eseményéről volt szó. Ami, azt hiszem, az ország valamennyi polgárát elementárisan érinthette, és erre vagy arra az oldalra állította, mint egy vízválasztó. Ugyanakkor kevés kis országgal történt meg az, hogy egy szuperhatalom ilyen mértékben letiporja, megalázza, semmibe vegye az akaratát. A kádárista propaganda állandóan azt sulykolta gyalázatos módon, hogy ez egy fasiszta ellenforradalom volt, amely a Horthy-rendszert akarta restaurálni. Ez egy képtelenség volt, mert nagyon sok oldalról be lehet bizonyítani azt, hogy '56 tulajdonképpen az utolsó szocialista forradalom volt Európában. Minden forradalmi csoport szinte kivétel nélkül deklarálta azt, hogy semmiféle restaurációs kísérletet nem fogadnak el.

Hogyan is merült volna fel bennünk, hogy mi bármit is tehattünk volna a Kádár-rezsim ellen, miután az erőviszonyok olyanok voltak, amilyenek. Ezek a dolgok már csak életkorunkból következően is teljesen kamaszos, érzelmi alapú reakciók voltak. Kifejezetten érzelmi reakció volt arra az iszonyatos megaláztatásra és arra a borzalmas légkörre, ami az '56 utáni korszakot jellemezte. Ez teljesen gyerekes dolog volt. Egypár röpcédulát elszórtunk, azzal kinyilvánítottuk azt, hogy mi elítéljük ezt a szituációt, ami '56 után létezett, na de hogy ténylegesen bármit tenni, ez fel sem merülhetett. Maximum annyi történt, hogy Kasánszky Zsombor április 4-én egyszer mérgében kiráncigált a Margit hídon egy vörös zászlót, és bedobta a Dunába. Vagy Kasánszky Zsombor, a bátyám, Gyula és Dégi András, aki szintén Kasánszky Zsombor korábbi osztálytársa volt, 1957. október 23-án elmentek a Bem József térre, hogy ők néma tüntetést csinálnak, ott ácsorogtak hárman a Bem József tér sarkán. Természetesen tíz perc múlva megjelentek a rendőrök, bevitték őket a Bem laktanyába, és agyba-főbe verték, majd fenyegetések és szitkozódások közepette elzavarták őket. Kasánszky Zsombor verseket írt, társaságban sokat beszélt '56-ról, de ez oly messze van attól, amit a hatóságok „az államrend megdöntésére irányuló fegyveres szervezkedés”-nek nevezett, és azért, hogy a Kasánszky verseket írt, baráti körben beszélt, bedobott egy vörös zászlót a Dunába, és elment 1957. október 23-án a Bem tér sarkára, első fokon tízévi börtönre ítélték. Én azt hiszem, hogy ennek az abszurditása felfoghatatlan.

Kasánszky Zsombor, az elsőrendű vádlott – túlfűtött, kicsit exhibicionista, de korához képest nagyon nagy tudású fiú – képtelen volt '56 tragédiáját megemészteni, és állandóan hangoztatta a saját nézeteit. De az, hogy bármit szervezzen vagy konspiráljon, fel sem merült, már csak azért sem, mert arra, hogy szervezkedés, vagy konspiráció, vagy illegális munka, vagy illegális tevékenység alkatilag tökéletesen alkalmatlan volt. Ő semmi mást nem csinált, csak valamilyen módon kifejezésre juttatta a nézeteit, ráadásul nem is nyilvánosan, hanem csak baráti körben.

Ebben a baráti körben nem volt beépített ember. Ott volt Gyula, a bátyám, aki tulajdonképpen annyit sem csinált, mint a Zsombor, az egyetlen akciója ez a Bem téri néma tüntetés volt, azon kívül az, hogy a Kasánszky Zsomborral éveken keresztül baráti kapcsolatban állt. Ott volt a Dégi András, aki szintén ehhez a társasághoz tartozott, akkor az Udvardi testvérek vagy a Szántó Konrád, a ferences paptanár, történelemtanár.

Ami végül is kiobbantotta ezt az egész folyamatot, az tényleg néhány gyerek akciója volt. Akkor az öcsém 13 vagy 14 éves volt. Az öcsémnek egy barátja talált egy teljesen szétrozsdásodott géppisztolyt valahol, és ők ezt állandóan adogatták kézről kézre, és játszottak vele. Ezt a rozsdás géppisztolyt, nem tudom, elképzelhető, hogy valaki meglátta és bejelentette a rendőrségnek, mert ők állandóan fegyverek után kutattak.

Az elsőfokú tárgyalásnak meglehetősen ordenaré légköre volt, az ügyészt Kádár Ignácnak hívták. Ennek a Kádár Ignácnak még jogi diplomája sem volt, és meglehetősen ordenaré hangnemben előadta a maga vádaskodásait, Kasánszky Zsombort és másokat a vádbeszédekben csonjtja velejéig fasiszta egyéneknek jellemzett. A szóhasználatára, hanghordozására emlékszem. Ilyeneket mondott, hogy a konszolidáció és az életszínvonal emelkedése az elfelejtette velünk az ellenforradalom rémtetteit, de ha fellebbentjük a fátylat, akkor itt áll előttünk egy fasiszta összeesküvő társaság, akik gyűlölettel áthatva meg akarták dönteni népi demokratikus rendszerünket. Olyan harmincas, 35–40 körüli, meglehetősen alacsony, ko-

pasz, végtelenül primitív és ellenszenves figura volt. Én valami olyasmit hallottam, hogy őt aztán menesztették is az igazságügyi apparátusból. 1961 júliusában, július végén hoztak ítéletet. Az ítéletek vérfagyasztóak voltak. Kasánszky első fokon tíz évet kapott, a Gyula bátyám hét évet, és így ettől lefelé. Én három évet kaptam. Természetesen védekezésre semmiféle mód nem volt, mert semmifajta érvet vagy érvelést a bíró nem fogadott el, az ügyvédek nem csináltak és nem is csinálhattak semmit, mert csak egy úgynevezett nullás listáról lehetett ügyvédet választani. Például az öcsém ügyvédje a Major Ákos volt, akiről tudnivaló, hogy a második világháború idején, a keleti fronton mint hadbíró tevékenykedett. El lehet képzelni, hogy miket művelhetett. Majd 1945 után népbíró lett, ahol eszméletlen mennyiségű halálos ítéletet hozott. Ő élvezte azt, hogy halálos ítéletet hozhatott. Egy szadista volt, egy teljesen aberrált, diktatórikus alak, aki például a szüleimet jól megpumpolta, és azzal hitegette, hogy egészen enyhe ítéletekkel meg lehet ezeket a dolgokat úszni. A szüleimet állandóan azzal szórakoztatta, hogy szabad idejében mindig eljár akasztásokra, és hogy ő ezt mennyire élvezte, hogy a hóhér milyen ügyesen dolgozott. Mint később megtudtam, ez nem a Major Ákos magánpassziója volt, hanem a kommunista apparátusban ez egy program volt annak idején, hogy X, Y, Z elvtársak szabad idejükben eljárnak akasztásokra. Egy nagyon jó szórakozás. Azt nem tudom, ha valakit halálra ítélnék, akkor kik vesznek részt az akasztásán. Azt hiszem, hogy az ügyésznek és az ügyvédnek hivatalból ott kell lenni azon. A Major Ákos hivatali kötelezettségeitől teljesen függetlenül eljár akasztásokra, mert mind mondta a szüleimnek, őt ez rendkívüli módon szórakoztatta.

Az én védőügyvédem egy Tardi vezetéknévű egyén volt, aki egyszerűen lapos hülyeségeket mondott, az égvilágon semmilyen módon nem védett. Az ügyvédek nem védtek, de ha védtek volna, az se jelentett volna semmit, mert mint minden koncepció perben, már réges-rég eldöntötték valahol, vagy a Fő utcán, vagy a pártközpontban, hogy milyen ítéleteket kell hozni. Azt hiszem – ez megint csak felháborító –, hogy kilenc hónapi vizsgálati fogság után 1961 júniusában beszéltem először az ügyvéddel, és mindössze kétszer találkoztam vele.

Engem ez az egész processzus borzalmasan megviselt idegileg, ráadásul a tárgyalás idején már iszonyatosan meleg volt a Markó utcában, és viszonylag kisméretű zárkákba 25–30-an voltunk bezúfolva. A sarokban volt egy vécé, az emberek a szükségüket úgy végezték, hogy gyakorlatilag reggeltől estig valaki mindig ült a vécén. Hát ezt el tudod képzelni! A szívem kezdte felmondani a szolgálatot, olyannyira, hogy a lábam úgy feldagadt a tárgyalás idején, hogy jóformán alig tudtam a nadrágot felhúzni. Idegi alapon, azt hiszem, egy ilyen szív működési zavar kezdett előállni, de hát ez aztán elmúlt. Nekem eszembe se jutott, hogy orvosi segítséget kérjek.

A Markó utcában borzalmasan meleg volt, levegőtlenység, bűz, tömeg. Itt már reggelenként levittek legalább az udvarra. A Fő utcában még erre sem volt lehetőség, ott legfeljebb egy héten egyszer vagy két hétben egyszer tíz percre levittek, szintén egy cellaszerű udvarra, ami körülbelül ötször öt méteres, falakkal körülvett, pici kis udvar volt, ahol körbe lehetett menni.

Lezajlott a tárgyalás, ahol is teljesen gépiesen, a jól bevált koncepció per mechanizmusával hirdették ki az előre gyártott ítéleteket. Akkor engem megint betettek egy hónapra a Markó utcában egy magánzárkába, mert 1961 augusztusában töltöttem be a 18-adik évemet. Megvárták, hogy nagykorú legyek, mert egy hónapra már nem akartak elvinni a fiatakorúak börtönébe. Augusztus végén visszavittek a Fő utcába, de az egy másik része volt a Fő utcai börtönnek. Ez az úgynevezett katonai börtön volt, ami egy átmeneti hely volt, és itt vártuk meg a másodfokú tárgyalást.

A katonai börtönnek ez a része, hasonlóképpen a Markó utcához, iszonyatosan zsúfolt volt, és csak reggelente volt egy 15 perces séta, egyébként semmiféle tevékenységet nem lehetett folytatni. Én a nyomozás során és később sem láttam könyvet, újságot, soha nem adtak. Mindenki kapott reggel egy lavór hideg vizet, és egy héten egyszer elvittek egy zuhanyozóba. Ott volt meleg víz. Ez egy átmeneti hely volt a két tárgyalás között. Itt megint eléggé rossz állapotba kerültem. 1961 júniusában volt az első tárgyalás és 1962 márciusában a másodfokú. 1961 őszén az idegeim már annyira meg voltak viselve, hogy egyszer egyszerűen összeestem és elájultam, elvesztettem az eszméletemet, és elvittek egy betegszobába. Körülbelül két napig voltam teljesen eszméletlen. Azt egyébként nem tudom, hogy ez miért történt, ennek mi volt az oka. Nekem ott az orvosok nem mondtak semmit, amikor magamhoz tértem, akkor valamilyen gyógyszert adtak, és visszavittek a cellába. Azt hiszem, hogy egy nagyon súlyos idegkimerültség lehetett. A betegségem után visszavittek a zárkába, és ment tovább a zárkaélet, az emberek állandóan jöttek-mentek. Hát elég sokan voltunk, eléggé színes figurák voltak. Többnyire tipikus volt a disszidáló, akit elkaptak, vagy ráfogták, hogy disszidálni akar, mert ez akkor nagyon gyakori volt. Ha valaki a nyugati országrészen utazgatott, egyszerűen elkapták, ráfogták, hogy disszidálni akar. Vagy voltak az úgynevezett izgatások, szervezkedések és az ehhez hasonló ügyek. Nevetséges volt. Találkoztam olyan emberekkel akkor, idős emberekkel, akik a pasaréti kutyatenyésztő klubnak voltak a tagjai, és az egész klubot, úgy, ahogy volt, bezsuppolták mint szervezkedőket.

1962 márciusában megrendezték a másodfokú tárgyalást, ez a Legfelső Bíróságon, a Fő utca elején volt. Ott egy bírónő kihirdette a másodfokú bíróság ítéletét. Az ítéleteket általánosan enyhítették: Kasánszky Zsomborét tíz évről hatra, a bátyámét hét évről négyre. Az én másodfokú ítéletem három év jogerős börtönbüntetés és ötévi jogvesztés volt. Számomra ez politikai priuszt jelentett, ami a későbbiekben nagyon sok hátránnyal és kellemetlenséggel járt.

A másodfokú tárgyalás után pár nap múlva kiszállítottak Tökölre. Itt már óriási könnyebbséget jelentett a korábbi állapotokkal szemben, hogy nem egy hatalmas börtönépület-tömb volt, hanem egy tábor, ahol barakkokban voltunk elszállásolva. Egy barakkban lehetett körülbelül 100–120 ember. Itt már nagy forgalom volt, már nem voltam olyan borzalmasan magányos. Azon kívül földszintes barakképületek voltak, tehát egyáltalán nem volt már olyan nyomasztó, mint a hatalmas, zárt börtönépületek. Engem elvittek munkára, természetesen könyvet ott sem adtak, sem újságot.

A varrodába vittek, ahol varrógépen rabruhákat kellett foltozni. A rabruhák jól elhasznált szovjet katonai egyenruhák, gimnasztyorkák voltak, és ezekre ráhúztak néhány vörös csíkot. Pár hónapig ezt csináltuk a varrodában, aztán fölvittek az országos rabkórházba, ahol mint műtőssegéd dolgoztam. Ez eltartott egészen 1962 szeptemberéig, amikor is kedvezményrel szabadultam. 1962-ben jelent meg az új büntető törvénykönyv, ennek alapján a büntetés harmadát vagy negyedét el lehetett engedni feltételesen. Én a harmadot megkaptam, így kétévi rabság után, 1962. szeptember 23-án szabadultam a börtönből.

A börtönviselés egy nagyon nehezen feldolgozható pszichikai dolog. Egyrészt el kellett viselni ezt a borzalmas tortúrát, ami a Fő utcán lezajlott. Ez önmagában véve egy nagyon súlyos stresszhelyzet volt. A szabadulást természetesen óriási várakozás előzte meg. Egy, másfél hónappal előbb tudtam meg, hogy megkaptam a kedvezményt. Volt egy tárgyalás, ahol a börtönigazgató felolvasta a végzést. Bevitt 8–10 embert egy tanácsterembe, ahol kihirdették, hogy X, Y, Z megkapja az ilyen és ilyen kedvezményt. Képzeld el azt a szorongást, azt a várakozást, ami ezt az időt jellemezte egészen a szabadulásig! Egyrészt mindig ez az idő

telik el a leglassabban, másrészt állandó a stresszhelyzet azért, mert a legkisebb ügynevezett engedetlenségért vagy szabályzatmegszegésért azonnal visszavonható a kedvezmény. Akkor az őrség még erőteljesebben figyel az embereket, mert különös előszeretettel vonják meg a kedvezményeket.

A hazatérés, a szülők – ezek tipikus dolgok. Ami a lényeg, a büntetés sajnos nem ért véget, mert – eltekintve attól, hogy feltételeken voltam szabadlábon – még egy évig köteleztek arra, hogy menjek dolgozni, és minden hónapban jelentkezni kellett a rendőrségen. Az igazi büntetés csak ekkor kezdődött a börtönviselték számára. Iszonyatosan nehéz hosszabb börtön után visszatérni az életbe, mert két év hosszú idő. Óriási nehézségeket jelentett nekem – és azt hiszem, mindenkinek –, hogy két év teljesen más dimenzióban, más szituációban telt el. Ki voltam vonva a normál idődimenzióból, majd kikerültem az életbe. Világos dolog, hogy én ott akartam folytatni, ahol abbahagytam. Két év hosszú idő, két évvel le voltam maradva a normál időtől, ami óriási nehézségeket jelentett, és pszichikailag is nagyon megviselt.

Nagyfokú elszigeteltség és magányosság járt együtt ezzel a két év kieséssel. 1962 októberében helyezkedtem el nagy nehezen az ORFI-ban, a reumakórházban voltam betegszállító, és véletlen szerencsével – mert büntetőjogilag még nem lett volna lehetséges – elmentem egy esti gimnáziumba, hogy befejezzem a középiskolát a Mester utcában a Fáy András Gimnáziumban, ahol, megint csak a szokásos módon, már kezdett kicipézní a párttitkár. Nagyon ferde szemmel nézett rám, holott messzemenően ügyeltem arra, hogy semmiféle politikai dologban ne legyek benne, de ott tulajdonképpen nem is volt semmiféle politizálás.

Ott volt egy érdekes szituáció, valaki segített rajtam. A Gyűjtőfogházban, ahol a fiatalok börtöne volt, az öcsémnek – aki ott töltötte a hátralévő idejét – egy asztalosműhelyben kellett dolgoznia. A műhelyvezető nagyon jóindulatú ember volt, aki annyira megkedvelte az öcsémet, hogy a szabadulása után felvette a kapcsolatot a szüleimmel, és össze is barátkozott velük. És ez a bizonyos valaki – neki voltak kapcsolatai a Fáy András Gimnáziumban – megtette a kedvemért, hogy időnként berohant a gimnáziumba és nagy fontoskodással érdeklődött irántam a tanároknál, mint aki valami fontos helyről jött. Ez az érdeklődés védett meg engem a párttitkár akcióitól.

Az adminisztratív hátrányok magától értetődők voltak, mert hiszen a bírósági ítéletben benne volt a börtönbüntetésen felül öt év jogvesztés. Az öt év jogvesztés az jelenti, hogy sem továbbtanulásra, sem komolyabb munkalehetőségre nem volt semmiféle kilátás. Ennek ellenére bennem elég erős elhatározás született. Azt nem is tudom, hogy mi motivált, de elhatároztam, hogy filmet fogok készíteni. Ehhez hozzátartozik az, hogy a hatvanas évek elején a filmművészet reneszánszát élte szerte Európában. Gondolj a francia vagy az angol új hullámra, Fellinire, Antonionira vagy Bergmanra, és itt Magyarországon is nagyon érdekes filmkísérletek voltak. Akkor indult a Balázs Béla Stúdió is. Az itt készült filmek többnyire dobozban maradtak, de néha azért az Egyetemi Színpadon, amely egyébként is egy szellemi központ volt abban az időben, vetítették őket. Gondolj csak az Univerzitásra, az amatőr filmfesztiválokra, egyáltalán arra a nagyon hirtelen megindult szellemi pezsgésre, amely a hatvanas évek elején a nagyon relatív politikai enyhülés eredménye volt. Létezett a *Nagyvilág*, hosszú ideig indexen lévő művek egy kis töredéke megjelenhetett, és ezt a korosztályt tulajdonképpen nagyon intenzív és nagyon komoly szellemi éhség jellemezte. Nagyon ambiciózus emberekkel volt tele a Belváros, bár a lehetőségek nagyon szűkösek voltak. 1963 és

1968 között volt egy érdekes időszak, amely persze 1968-cal lezárult, mert tudjuk, hogy a csehszlovákiai bevonulás és a magyar gazdasági reformok megtorpedózása a szellemi életre is nagyon hatást gyakorolt.

Minden időmet és energiámat egy módszeres, de autodidakta szakmai felkészülés kötötte le. Kölcsönkértem egy fényképezőgépet, és próbáltam kiképezni magamat fotográfusnak. Ez nagyon nehezen ment, mert semmiféle anyagi bázisom nem volt erre, és mivel iskolai képzésre nem volt lehetőség, így hát teljesen magamra voltam utalva. De állandóan róttam a várost, ahogy csak időm volt rá, és próbáltam az élményeimet megörökíteni. Ennek aztán volt is eredménye, mert egy egész szép kollekción gyűjtöttem össze, amit például 1964-ben már ki is állítottam a Petri-Gallánál. Egy-két fotópályázatot is megnyertem, ezek persze teljesen jelentéktelen dolgok voltak, de akkor komoly megerősítést jelentettek.

1965-ben jelentkeztem a Filmművészeti Főiskola operatőr szakára annak ellenére, hogy tudtam, ez a dolog eleve reménytelen, mert politikai priusszal nem lehet bekerülni semmiféle főiskolára. Főként nem a Filmművészeti Főiskolára, ahol a probléma nemcsak az óriási túljelentkezés volt, mert több ezren jelentkeztek 12–15 helyre, hanem a maximális politikai kontroll is. Nem csak a jól ismert kontraszelekción technikák és mechanizmusok működtek, amelyek általában jellemezték a felsőoktatás felvételi rendszerét abban az időben. Ahhoz, hogy valakit felvegyenek a főiskolára, nemcsak a kulturális minisztérium, hanem tulajdonképpen még a pártközpont jóváhagyása is kellett. Ennek alapján el tudod képzelni, hogy a több ezer jelentkezőből végül is milyen szempontok szerint válogatták ki az embereket. A felvételi vizsga az óriási fontoskodásával – és misztikus lebonyolításával – együtt eléggé felszínes dolog volt, mert abból állt, hogy az első fordulón folytattak egy általános beszélgetést a jelentkezőkkel. Na most ebből mit lehet kiszűrni? A második lépcsőn az operatőrnek jelentkezők kaptak egy terecs filmet, és készítettek megadott témára egy fotósorozatot. Vagy íratnak velük egy levetített filmről egy tanulmányt. Ennek az értékelése szintén nagymértékben szubjektív, a harmadik lépcsőn pedig egy pár perces rövid filmetűdöt kellett csinálni.

Részt vettem tehát az 1965-ös felvételi vizsgán, és legnagyobb meglepetésemre akadálytalanul mentem végig a különböző lépcsőkön. Azt mondták, hogy elértem a maximális pontszámot, de ahelyett, hogy vizsgafilmet csinálhattam volna, a Herskó János behívatott személyes beszélgetésre, és közölte velem, hogy ő szívesen felvenne a főiskolára, de ezt a priuszom miatt nem teheti meg. Amennyiben a priuszomat eltörlik, szóbeli garanciát nyújt nekem arra, hogy fel fog venni. Ez nekem nagyon sokat jelentett. Én most kritizáltam a főiskolát, az egész felvételi rendszert, és elmondtam róla a véleményemet. Nem voltam igazságtalan, és bár a Herskó része volt ennek, ez mégis nagyon pozitív megnyilvánulás volt tőle, és nekem óriási elégtételt és önbizalmat adott.

Én azt hiszem, hogy itt volt egy nagyon fontos és érdekes szempont, úgy vettem észre, hogy akkor a szaktanárok – Szöllősiné, a művészettörténész, aki egy végtelenül nagy tudású és szimpatikus ember, Máriássy Félix, Herskó János, Illés György az operatőrtanár – többsége szimpatizált velem. Akkor még '56 közelmúlt volt, és az emberek jelentős részében, különösen a fiatalokban volt egy passzív rezisztencia az államhatalommal szemben. Amit én vesztettem a vámon, azt megnyertem a réven. Paradox módon pontosan a börtönviseléségemnek köszönhettem, hogy aztán később fölvettek a főiskolára.

Nem tartottak minden évben felvételi vizsgát, mert még így sem tudták munkával soha ellátni azt a rengeteg embert, aki kikerült a főiskoláról. Legközelebb három év múlva volt felvételi vizsga, én tulajdonképpen öt év múlva, 1970-ben kerültem be a főiskolára. 1965 után

1968-ban is volt felvételi vizsga. '65-ben közölték velem, hogy elértem a maximális pontszámot a felvételi vizsgán, és a szaktanárok egyértelműen támogattak, de a főiskola pártbizottságának vétőjoga volt.

Említettem, hogy dolgoztam az ORFI-ban mint betegszállító, később alkalmazott fényképész voltam a bonctani intézetben, amit körülbelül fél évig csináltam, de lelkileg túlságosan nehéz volt számomra örökösen hullákat vagy felboncolt testrészeket fényképezni, ezért otthagytam. Ez a munka nem elégített ki, úgy gondoltam, hogy eltávolít a célkitűzésemtől. Nagyon sok munkahelyem volt. Ilyen például a Szerveskémiiai Növénykutató Intézet, ahol diagramokat kellett fényképeznem nagyon rossz fizetésért, de ez mind nem érdekelt, és minden időmet arra fordítottam, hogy amatőr filmeket próbáltam készíteni. Ettől a célkitűzéstől nem akartam tágitani, és elhatároztam, hogy másodszor is jelentkezni fogok a főiskolára. 1967-ben például kapcsolatba kerültem Gaál Istvánnal, akit nagyon sokra becsültem, és nagyon sokra becsülök ma is mint filmrendezőt. Az ő barátsága révén például a *Keresztelő* című filmjébe én csináltam a standfotókat, ami komoly feladat volt. Gaál Istvánnak nem kis erőfeszítésébe került a filmgyár adminisztrációjának az ellenkezését leküzdeni.

Egy pillanat alatt kiderült mindig, hogy '56-os vagyok. A munkahelyi lehetőségeim meglehetősen behatároltak voltak, mert politikai priusszal egyszerűen nem lehetett elhelyezkedni. Gaál István filmje után pedig Sára Sándor filmjéhez, a *Feldobott kőhöz* szerződtek mint standfotóst, ami azt jelentette, hogy a film jeleneteiről kellett fotókat csinálnom, amit aztán a film referencia- és propagandaanyagaként használtak fel, vagy újságokban publikálták őket.

1968-ban megint felvételiztem a főiskolára, ugyanaz történt, bár a légkör egészen más volt, mint 1965-ben. Akkorra a helyzet rengeteget romlott, már a Herskó részéről távolról sem tapasztaltam akkora jóindulatot, mint az előző alkalommal. Megisméltődött az 1965-ös helyzet, hogy tulajdonképpen akadálytalanul végigmentem a különböző felvételi fordulókön, sőt vizsgafilmet is csináltam, felvételi vizsgafilmet. Az egyik barátom, aki szintén felvételizett rendezőnek, bejelentette, hogy én leszek az ő felvételi vizsgafilmjének az operátora. Erre a Herskó behívatta, és azt mondta neki, hogy ha nem velem dolgozik, akkor fel fogják venni. De ő makacsul kitartott mellettem, és természetesen egyikünket sem vették fel. A főiskola pártbizottsága ismét megvétózta a felvételemet.

A helyzet egyre rosszabb volt. 1970-ben úgy vettek fel, hogy behívtak a főiskolára, és felajánlották, hogy csináljak egy vizsgafilmet. Mint később kiderült, ez megint csak egy mérhetetlenül erkölcsstelen húzása volt a Herskónak, mert nem nyilvános felvételi vizsga volt. A főiskola és a televízió között volt egy megállapodás, hogy tizenegy, a televízió által javasolt figurát felvesznek a főiskolára operatőrnek. Ezek természetesen általában politikailag jól frekvenciált gyerekek voltak. Én úgy kerültem be, hogy az eredetileg 11 főre tervezett létszámot bővítették 13-ra. Hirtelen nem tudták ezt a létszámot betölteni, és miután engem már jól ismertek a főiskolán, valahogy bekerültem ebbe a létszámba, és felvettek. Legnagyobb meglepetésemre. Máig nem tudom, hogy ez igazából miért is történt, de azt hiszem, hogy talán a Gaál István – aki, úgy érzem, nagyon szimpatizált velem, bár nem voltunk közeli viszonyban – közbenjárására kerültem be végül.

A főiskola körülbelül hasonló volt egy középiskolához a szervezetségét és a tanmenetet illetően. Volt egy csomó tantárgy, eltekintve a technikai tantárgyaktól, irodalomtörténet, technika, filozófia, művészettörténet. A művészettörténeti előadások nagyon színvonalasak voltak, Szöllősiné tartotta őket. Abban az időben ez majdnem egy egész napot kitöltő elfoglaltságot jelentett. Elégé infantilis és patriarchális jellege volt a főiskolának. És tulajdon-

képpen az egészét meghatározta a zártsága. Teljesen világossá vált, hogy az előmenetel teljes mértékben a szaktanároktól függ, és miután ezek a szaktanárok nemcsak a főiskolán, hanem a szakmában is meglehetősen pozicionált emberek voltak, így a kör tökéletesen bezárult.

Az Illés Györgyöt Illés papinak nevezték – a televízió főintendánsát papinak nevezték. Kontraszelekció, mérhetetlen szubjektivizmus, és abszolút belterjesség, korrupció, az érvényesülésnek soha nem a tehetség volt az alapja. Tulajdonképpen nekem az igazi nagy nehézséget nem is a priusz jelentette, vagy a priusz társadalmi, egzisztenciális következményei, hanem az igazi problémát – a hatvanas években és később is, a hetvenes években – az okozta, hogy engem ez az egész meghurcolás rettenetesen megviselt idegileg. Nagyon komoly idegrendszeri ártalmakat szenvedtem, ami nagyon komoly neurózisban és depresszióban nyilvánult meg. Ez az állapot rengeteg nehézséget jelent akár az emberi kapcsolatokban, akár a munkában, egy örökös fizikai kimerültség, egy szinte feloldhatatlan szorongásos állapot, amire nincs orvosság, nincs gyógymód. Ez állandó szenvedést jelent, ami megkeseríti a hétköznapokat, megkeserít mindent, örökös hátrány, örökös hendikep. Nincs rá megoldás. Amikor a neurózis klinikai tünetcsoportot produkál, az egészen más helyzet, mint az a bizonyos, általános dolog. Te azt mondod, hogy minden ember többé-kevésbé neurotikus, ez nem így van. Az idegesség. Többé-kevésbé minden ember ideges, de a neurózis mint klinikai állapot az egészen más dolog.

A főiskolán semmiféle baráti kör nem alakult ki. Voltak emberek, akikkel kapcsolatban voltam, főként Dárday Istvánnal, aki később a Társulás Stúdiót megalapította. Vele dolgoztam. Sőt, az egyik vizsgafilmjét én fotografáltam. Dárday István meglehetősen radikális volt. Ő társadalmi jelenségekről készített dokumentumfilmeket. A főiskolán azért nem alakult ki baráti kör, mert maga a légkör nem volt olyan. Az elsőéves vizsgafilmem elég jól sikerült, ez egy dokumentumfilm volt az első magyarországi agárversenyről. Mivel jól sikerült, nagyon nagy ellenszenvet váltott ki a tanárok többségéből és a diákok egy részéből is. Azért, mert jó volt. Ezzel is jellemezhető az a patriarchális légkör, amit a tanárok teremtettek: nagyon erőteljesen az abszolút közepszerűséget célozták meg. Bármilyen produktum, ami más volt, egyéni volt, az számukra nem volt elviselhető. Megtűrték, de nem támogatták azokat, akik ilyen filmeket készítettek. A pártközpont és a kulturális minisztérium bürokratai árgus szemekkel figyelték, hogy a főiskolán milyen filmek készülnek. Ez önmagában is nevetséges, mert a kérdés joggal feltehető, hogyan lehet főiskolás vizsgafilmmel, rövidfilmmel a rendszer ideológiai berkeit zavarni.

Ezért aztán a főiskola nekem igazán nagy csalódást jelentett. Rettenetesen boldog voltam, hogy felvettek, azt vártam, hogy valami olyan szellemi közegbe kerülök, ami inspirálni fog, ahol végre fejlődhetek és tanulhatok. Hát nem ez volt a helyzet. Egy abszolút érdektelen, szürke helyet találtam, ahol ha valaki valamivel foglalkozott, azt már eleve rossz szemmel nézték, a szakmai képzés színvonala nem volt magas, az embernek saját magának kellett összeszedni a dolgokat, ha akart valamit. Az operatőr gyakorlatok abból álltak, hogy a Makarenkó utcai műteremben be kellett világítani egy műteremsarkot és ott fényképezni valamit. És mivel egy héten egyszer volt gyakorlat, és 12-en voltunk az osztályban, egy ember egy félévben egyszer jutott kamerához. A nyersanyag persze rég lejárt volt, így még az eredmény sem volt kontrollálható.

Befejeztem a főiskolát, és akkor a Bódy Gáborral leforgattam a diplomafilmemet, az *Amerikai anizxot*. Hosszadalmas lenne belemenni ennek a filmnek az értékelésébe, de az tény, hogy messze túlhaladta a diplomafilm általános kereteit és követelményeit, még ma is játs-

szák időnként a mozikban. Tulajdonképpen azon kevés filmek egyike lett, amelyek többé-kevésbé – amennyire a film lehet – időtállóak. Mikor a film elkészült, és a főiskolán levetítettük, iszonyú botrányt kavart. Semmiféle olyan politikai momentum nem volt benne – a múlt században játszódott Amerikában, az amerikai polgárháború körülményei között –, amely a legkevésbé is sértette volna a rendszer ideológiai szféráit. Ennek ellenére Szinetár Miklós magából kikelve követelte a film azonnali betiltását. Ugyanúgy Gábor Pál, aki azt mondta, hogy ebben a filmben ’56-os reminiscenciák vannak, és ezért politikailag veszélyes. Ez meghatározta az én további karrieremet. Azt, hogy ez az én politikai múltamnak vagy pedig ennek a filmnek volt-e a következménye, azt nehéz lenne eldönteni, de tény, hogy a főiskola után két évig sehol nem kaptam munkát, állást. Még diplomafilmnek sem akarták elismerni és elfogadni az *Amerikai anzixot*. A film egy véletlen folytán részt vett 1976-ban a mannheimi filmfesztiválon, ahol az elsőfilmes kategóriában fődíjat kapott. Ezek után volt csak a főiskola hajlandó elfogadni és elismerni diplomafilmnek. Ez teljesen érthetetlen és irracionális, mert a hallgatók túlnyomó többsége teljesen átlagos, nem igazán kimagasló 30–40 perces diplomafilmek után diplomát kapott, és bekerült a szakmába. Ehhez képest Bódy ugyanannyi pénzből, ugyanannyi idő – két hét – alatt egy mindenképpen jelentős játékfilmet forgatott le, és ennek ellenére sem kapott diplomát. Ez a rendszer így működött, megint csak a kontraszelekció érvényesült.

Jó ideig nem kaptam sehol sem állást a főiskola után. Végül aztán nagy nehezen fölvettek a létező legrosszabb helyre, a Híradó dokumentumstúdióba, ami egy sztálinista rezervátum volt, kiérdemesült ötvenes évekbeli figurákkal, ahol eleve elég ellenszenves és ellenséges légkör fogadott. Dolgozni nemigen lehetett. Adtak valami nyomorúságos havi fizetést, amiből nem lehetett megélni. Az a törzsgárda, ami ott működött, egyértelműen elutasított, és nem is vett rólam tudomást, olyannyira, hogy egyszer például be akartak osztani az egyik idősebb, régi vágású filmrendező mellé, hogy csináljunk egy filmhíradót, aki egyszerűen kikérte magának azt, hogy engem oda beosszanak. Ott már nyilvánvaló, hogy tudtak dolgokat. Az igazgató egy Bokor László nevezetű, ötvenes évekbeli figura volt, aki teljes egészében még mindig az ötvenes éveknek a vonalát képviselte, elég anakronisztikus módon. Engem odahelyeztek, és ő minden eszközzel igyekezett nekem keresztbe tenni. Ez így ment pár évig, közben többnyire kulturális híradókat csináltam, mindenféle mondvacsinált ügyekről Moldován Domonkossal, vidéki kézművesekről riportokat, építészetről, erről, arról, amarról, csak ezek olyan rövid kis pár perces filmeckék voltak, és ilyen dolgokból nemigen lehetett megélni. Örökösen elemi létfenntartási problémáim voltak. Ez egy nagyon kritikus helye volt a filmszakmának, a Híradó- és Dokumentum Stúdió, ahol tulajdonképpen komolyabb munkát soha nem adtak.

A főiskola után kerültem igazán kapcsolatba a Balázs Béla Stúdióval is. Akkor ott már a Dárday István és a Szalai Györgyi volt a vezető. Dárday – ez engem meglepett – egészen különös pozíciókat hangoztatott, olyanokat mondott, hogy a párt vezetése tudja, mi a jó, a helyes irány, de a szándékaik a korrupció középvezetők miatt eltorzulnak. Azt hiszem, akkor – a hetvenes évek közepéről és végéről beszélünk – a BBS már túljutott a zenitjén. Különböző politikai frakciók vívták a harcukat egymással, aki pedig valamiféle újító szellemet képviselt, mint a Bódy vagy az Erdély Miklós, azt igyekeztek kiszorítani. A legfőbb törésvonal a Bódy vezette „progresszívek” és Dárdayék között húzódott. Dárdayék képviselték azt a Pozsgay által sugalmazott elgondolást, hogy a dokumentumfilmeknek a „valóságot” kell bemutatni. Persze ezt azért ők elég sajátosan értelmezték, mert ez a „valóságfeltárás” sokszor kompro-

misszumoktól volt terhes. Ez nem azt jelenti, hogy nem készültek jó filmek akkortájt, de messze nem annyi, mint amennyit a BBS mítosza sugall. Az Ember Judit filmjei például szerintem jelentős filmek voltak, például a *Határozat*. Az nagyon jól megmutatta azt, hogy hogyan veszik az embereket semmibe.

A Berkovits György szociográfiájából készített *Lakihegyiek* című dokumentumfilmemet is a BBS-ben forgattam le. Pénzt erre nem kaptam, hanem félilegálisan, az úgynevezett „elő-készítési keret” terhére forgattam le. Ezek kisebb összegek voltak, amit nem kellett jóváhagyni. Akkor ugyanis a BBS-ben is az volt a rendszer, hogy a filmterveket fel kellett küldeni a minisztériumba, ahol azt engedélyezték, és csak utána kapta meg az ember a pénzt. Ez ugye arról a mérhetetlen nyomorról és kizsákmányolásról szól, amiben a budapesti agglomeráció részben illegálisan épült peremvárosaiban élő munkás rétegeknek része volt. Arról, hogy az elmaradott Nyírségből a munka nélkül maradt emberek elvándorolnak, és Budapest peremvidékén megkapaszkodnak, és kénytelenek – lakás híján – összelopkodott anyagokból nagy keservesen felépített házakban élni, amelyeket nem ismernek el jogos ingatlanak. Megbüntetik őket. Kétségtávol ez egy szociális kérdés, szociografikus probléma, szociografikus ábrázolásmódot kíván meg. Vannak politikai vonzatai, de itt sokkal inkább egy súlyos emberi problémáról volt szó, mintsem rendszerkritikáról, mármint ideológiai értelemben. Ezt a filmet is betiltották, és ez megint csak súlyosbította a helyzetemet.

Akartam csinálni egy kisjátékfilmet a BBS-ben a Dobai Péter egyik novellájából. Nem volt rossz terv szerintem, de a minisztériumban azt mondták, hogy adnak rá pénzt, de én nem csinálhatom meg. Egyszóval letiltották a BBS-ben is.

Egy véletlen folytán 1978-ban kapcsolatba kerültem a Kovács Andrással, aki egy fontos pozícióban lévő rendező volt akkoriban. Ő készített egy nagyjátékfilmet, *Októberi vasárnap* címmel. Én lettem az operatőre, és ez is egy véletlen volt, mert az akkori operatőre, Koltai Lajos nem ért rá, és éppen nem volt kivel dolgoznia. Ez a film elég jól sikerült. Tipikusan politikai kommersz volt, az 1944-es Horthy-féle szerencsétlen és sikertelen kiugrási kísérlet kudarcáról és az akörüli bonyodalmakról és machinációkról szólt. A téma lehetőségeihez képest izgalmasabb lehetett volna a film a maga műfaján belül is, de hát a kevés pénz és a szűkös lehetőségek rányomták a produkcióra a bélyegüket.

Játékfilmre azóta sem kaptam megbízást. Továbbra is ugyanabban a helyzetben maradtam, mint azelőtt voltam, továbbra is érezhető volt a munkahelyemen Bokor László részéről az állandó nyomás. A nyolcvanas évek elején már azt is megengedte magának, hogy megtiltotta az ottani rendezőknek, hogy nekem munkát adjanak. Tehát tulajdonképpen a nyolcvanas évek elejétől még rosszabb lett a helyzetem, mint azelőtt volt. A problémáim igazából akkor éleződtek ki, amikor 1986-ban ez a Híradó- és Dokumentum Stúdió különvált a MAFILM-től, és MOVI néven megalakult egy önálló vállalat. Miután én játékfilmeket csináltam, nekem a MAFILM-hez lett volna kedvem, de a MAFILM-hez soha nem voltak hajlandók felvenni. Gyanítom, hogy ott megint csak a politikai megfontolások játszottak szerepet, de ezt kimondani nem merték. Engem igyekeztek mindenhonnan távol tartani. Például 1986-ban egyáltalán semmiféle munkalehetőségem nem volt, és megpróbáltam külső munkatársként mint operatőr a televíziónál munkát szerezni. Egy darabig ment is, mígnem a tévé személyzetise tudomást szerzett a dolgomról, és megtiltotta, hogy ott dolgozzam.

Ez a politikai probléma tehát harminc évig állandóan jelen volt. Fölvettek egy főiskolára, megengedték, hogy elvégezzem, de például már nagyon nehezen adtak állást, akkor sem olyat, amire szakmailag föl lettem volna jogosítva. Ugyanakkor adtak egy nyomorúságos

havi fizetést, de dolgozni nem nagyon engedtek. Bár a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére enyhültek a dolgok, de akit állam elleni bűncselekményekért ítélték el, arra azért odafigyeltek. A filmgyárban az operatóri státusz vezető státusznak számított, oda nem lehetett ilyen politikai múlttal bekerülni. Ezért aztán én – bár ott dolgoztam – operatóri státuszt soha nem kaptam, hanem egész életemben mint „művészeti asszisztenst” foglalkoztattak.

Pedig a politizálástól igazából tartózkodtam. Nem azért, mert féltem – bár sokáig bennem volt, hogy visszavihatnek –, hanem azért, mert azt az apátiát, mocsarat, ami a hetvenes években uralkodott, teljesen kilátástalannak láttam.

Ennek ellenére nem lepett meg, hogy a Történeti Hivatalból kikért aktáim elég vastagok voltak. Persze a Bódy is jelentgetett rólam, bár az ő jelentései teljesen ártalmatlanok voltak, sőt, talán éppen segíteni próbált, mert a jegyzőkönyvek szerint teljesen naiv módon arról próbálta meggyőzni a tartótisztjeit, hogy a főiskolai teljesítményem alapján több elismerés kéne nekem.

Az akkori baráti körömmek – „közönségként”, félig kívülállóként részt vettem az akkori avantgárd megmozdulásokban – 1956 nem sokat jelentett. Ez engem zavart is. Ezek a megmozdulások jórészt teljesen politikamentesek voltak, bár a rendszer ellenségként kezelte őket. Ezért is nem hiszek a relatíve liberális aczéli kultúrpolitika mítoszában. Abban az időben Lengyelországban sokkal szabadabb és progresszívebb volt a szellemi élet, sokkal inkább engedték az avantgárd megmozdulásokat – Grotowski például szabadon működhetett; a román filmek egy időben rendkívül magas színvonalat képviseltek, a szovjet filmekről nem is beszélve, Tarkovszkij például. Itthon sokkal nehezebb volt újítani. Itt – többen kétségkívül magas színvonalon – készítettek jó filmeket, de nagyon kevés volt az, ami eredeti volt, amire még ma is felfigyelnek. A kísérletező művészekkel itt rettenetesen keményen számoltak le időről időre, minden függetlenebb kezdeményezést csírájában elfojtottak. Azok, akik avantgárd művészeket eleve mint ellenséges elemeket tartották nyilván, olyanokat mint a Szentjóbí vagy a Hajas. Pedig ezek szerintem politikailag teljesen indifferensek voltak, a Halász Péter színháza sem politikai színház volt. A balatonboglári kápolna története is teljesen abszurd.

1989 elején, amikor a rendszerváltás még csak folyamatban volt, akkor a Bokor László engem egyszerűen elbocsátott a munkahelyemről. Mindenfajta jogi alap nélkül tette ezt. Nyilván még utoljára bosszút akart rajtam állni. Az elbocsátás miatt nagy sajtókampányt csináltak, és én igénybe vettem a jogászforum segítségét, és végül is az elbocsátást visszavonták.

1990-ben a Bokor Lászlót nyugdíjazták. A rendszerváltás óta az a fajta nyomás, ami addig rám nehezedett, lényegében megszűnt. A probléma az lett, hogy a filmgyártás teljes anyagi csődbe jutott. Amikor 1994-ben megszűnt a filmgyár, én is kényszervállalkozó lettem. Sok embert szívott fel a Duna TV, de engem sajnos nem vettek át.

Mindennek ellenére a rendszerváltás után módom volt több filmet is csinálni. Ezek jórészt dokumentumfilmek és szociografikus filmek voltak. Több filmet csináltam 1956-ról. Nem csak a saját életem miatt, hanem egyszerűen azért, mert érdekelt. De készítettem filmeket például a különféle privatizációs trükkökről, amelyeknek a segítségével Tatabányán szétverték a brikettgyárat. Ezeket a munkáimat már kezdték jobban elismerni. Az ötvenhatos filmjeimért Balázs Béla-díjat és Nagy Imre emlékérmét is kaptam.

A rendszerváltás utáni Magyarországot éppolyan abszurd világnak tartom, mint a rendszerváltás előtti. Az emberek kiszolgáltatottsága nem csökkent, csak átalakult: a politikai

kiszolgáltatottság helyébe a gazdasági kiszolgáltatottság lépett. De düh nincs bennem, vagy keserűség. Azt gondolom, hogy az utópiák kora 1989-ben már lejárt. Annak az alulról építkező demokráciának a társadalmi tulajdonnal meg a munkástanácsokkal akkor már nem volt realitása. Bosszúszomjas se vagyok. Ennek ellenére azt gondolom, hogy a voltak olyan büntettek 1956-ban, amit nem szabadna büntetlenül hagyni. A sortüzek például. Nagyon felháborított, hogy voltak olyanok, akiket ilyenért felmentettek. Vannak olyan történelmi helyzetek, ahol a felelősség kérdése megkerülhetetlen.

Ezt gondolom azokról az ügynökügyekről is, amik a filmszakmában kiderültek. Nem hiszem, hogy minden beszervezett önként vállalta ezt a munkát, ha nem is mindegyik, de sokan vannak közöttük, akik éppúgy a rendszer áldozatai. De azt felháborítónak tartom, hogy erkölcsi döntéseket esztétikai teljesítménnyel igyekeznek menteni. Nem hiszem, hogy van olyan esztétikai teljesítmény, ami erkölcsi választásokat igazolhat.

Azt hiszem, az én életemben az volt a tragikus, hogy – tulajdonképpen teljesen váratlanul és logikátlanul – felvettek a főiskolára, de aztán nem végezhettem azt a munkát, amit tanultam. Ebben a múltamnak nagy szerepe volt. Nyilván nem lehet mindent a politika számlájára írni, a szakmán belül is van egy elég irracionális kiválasztódás, hiszen végül is az operatőrt a rendező választja. Abban, hogy melyik rendező melyik operatőrt választja, rengeteg olyan tényező is szerepet játszik, mint a személyes kapcsolatok, az egyéni szerencse, a megszokás, vagy a jó Isten tudja, még micsoda. De a múltam, ettől függetlenül, meghatározta az életem. És ebben az egészben az a furcsa, hogy én igazából „ötvenhatosnak” sem tartom magam, hanem egy irracionális diktatúra áldozatának, akit egyszer – ki tudja milyen okokból és érdekekből – elkapott a rendszer. Nem csináltam semmi jelentőset, mást is elkaphatott volna, de engem kapott el.

Ennek ellenére nincs bennem keserűség.

A lehetőségeimhez képest ennek ellenére igyekeztem olyan filmeket csinálni, amelyek az én valóságlátásomat és esztétikai felfogásomat adekvátan kifejezik. És végül is, ha nagyon keservesen és keveset is, de tudtam készíteni ilyeneket.